

ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ БЕРЕЖЛИВОГО СТАВЛЕННЯ ДО АРХІТЕКТУРНИХ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНИ: НЕСТАНДАРТНІ РІШЕННЯ ГРОМАДСЬКИХ ІНІЦІАТИВ

*(оглядова довідка за матеріалами преси, Інтернету
та неопублікованими документами за 2016–2018 роки)*

7 грудня 2017-го року в Мілані (Італія) під гаслом «Наша спадщина: де минуле зустрічається з майбутнім» офіційно розпочався «Рік Культурної Спадщини в Європі». Таке рішення Європейський парламент прийняв із метою заохочення людей досліджувати культурну спадщину Європи, підсилити в них почуття приналежності до спільного європейського простору. Рішення передбачає тисячі подій та заходів, організованих на місцевому, регіональному та національному рівнях, у яких візьмуть участь інституції Європейського союзу, а також молодь, волонтери, громадські організації.

Враховуючи те, що цілеспрямована політика охорони пам'яток має соціально-значиму функцію підтримки стабільності суспільного розвитку, сприяє самоідентифікації нації, а ставлення до пам'яток історії та культури є показником рівня розвитку будь-якої держави та духовної зрілості її громадян, Міністерство культури України, своєю чергою, запропонувало визначити 2018-ий рік «Роком охорони культурної спадщини в Україні».

Представник Національного Бюро програми ЄС «Креативна Європа» в Україні, директор нового Українського культурного фонду Юлія Федів, серед іншого, ціль міжнародного року культурної спадщини представила як організацію робіт всіх профільних відомств, які відповідають за культурну спадщину і в державі, й на міждержавному рівні. «Ми намагаємося залучити, крім Міністерства культури, також Міністерство освіти, соціальної політики, Мінрегіонбуд, Міністерство економічного розвитку, Мінприроди. Культурна спадщина охоплює різні сектори, це також різні джерела фінансування з відновлення того чи іншого об'єкта культурної спадщини. Обговорюються питання створення онлайн-реєстру культурної спадщини, щоб розуміти, що в нас є, як це зберегти, популяризувати, і як із ним працювати. Фінансування – це програми США, Канади, всіх країн ЄС», – додала вона.

«Культурна спадщина робить важливий внесок у наше суспільство та наші громади – вона зближує. Це джерело робочих місць – безпосередньо для 300 тисяч людей в ЄС, а також, опосередковано, для 7 мільйонів людей, що працюють у сфері туризму, безпеки, інтерпретації тощо. Іншими словами, культурна спадщина – це ресурс не лише для сьогодні, але й для майбутнього», – так заявила Голова Цільової групи Європейського року культурної спадщини – 2018 Катерина Магнант (Брюссель) на міжсекторальному круглому столі «Європейський та український рік культурної спадщини 2018», який 29 січня пройшов у Києві з ініціативи Національного Бюро програми ЄС «Креативна Європа» в Україні та Європейської асоціації з інтерпретації спадщини.

Це була перша зустріч, на якій представники громадських організацій та органів влади розповіли про свої плани щодо проведення року культурної спадщини, намагаючись знайти точки дотику та окреслити шляхи співпраці.

Одним із головних завдань Міністерства на цей рік, як пояснила заступник Міністра культури України Тамара Мазур у ході свого виступу, визначено інвентаризацію та внесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Інститут Кеннана планує провести форум культурної дипломатії, до якого долучатимуться експерти з Міжнародного музейного форуму та загальноєвропейської федерації асоціацій «Європа Ностра», створеної з метою популяризації та захисту культурної спадщини і природного середовища Європи.

Інститут географії НАН України підготує тематичний атлас «Населення України та його природна й культурна спадщина», який буде інтерактивним і міститиме 107 карт – кожен охочий зможе прочитати інформацію про об'єкт, який його цікавить, подивитися фото і навіть побудувати маршрут.

Громадські активісти запропонували розробити закон про меценатство, адже багато культурних пам'яток потребують негайної реставрації, а також наголосили на важливості формування інституту відповідальності у сфері охорони культурної спадщини [1–5].

Однозначно, політика в цій царині повинна виходити далеко за межі простого збереження, захисту та популяризації. Тут мова не тільки про фізичну реставрацію пам'яток, а про перетворення їх на місця, де втілена історична пам'ять певного міста та його громади.

Експерт Ради Європи Філіп Стейн не радить покладати провину за знищення або доведення до руйнації місцевих пам'яток історії та культури виключно на корумпованих чиновників та інвесторів, які вважають за потрібне створювати сучасну забудову в історичному середмісті. Проблема є глибшою: зберігати історичні центри, старовинну забудову не можуть люди без «історичної пам'яті». Такий підхід Стейн називає «новою міською політикою», яка привер-

тає увагу міжнародної спільноти до певної культури, створює привабливий імідж країни на світовій арені [6].

Сенс «нової міської політики», про яку говорить Філіп Стейн, і в тому, що спільне збереження культурної історичної спадщини стає інструментом, який допомагає розвиватися громадам і містам. По-перше, це відроджує злагоду в самій громаді, гордість за місце проживання, по-друге, – це важливий економічний ресурс.

Уже сьогодні в Україні є багато громадських рухів, ініціатив, для яких такий підхід – єдине правильне рішення, ґрунтоване на бажанні допомогти іншим зрозуміти цінність історичного спадку, показати важливість їхньої ролі особисто в його збереженні.

Активісти вдаються до цікавих сучасних способів ефективного інформування: від медіа та Інтернет-ресурсу, флеш-мобів і «живих» виставок – до громадських слухань і міжнародних конференцій. Їхнім головним завданням є донести до громадян своєї країни необхідність знати, цінувати та берегти об'єкти культурної спадщини.

28 лютого та 1 березня 2018-го року в Києві ініціатори проекту «Ctrl+S. Закон на захисті культурної спадщини» організували прем'єрні покази документального фільму «Зберегти не можна зруйнувати» й публічні обговорення проблеми зникнення архітектурних пам'яток в Україні. Так у рік, оголошений в Європі та в Україні роком культурної спадщини, харківські активісти шукають однопумців для захисту архітектурних пам'яток. Їхня мета – запропонувати уряду зміни до законодавства, які мінімізують корупцію у сфері збереження пам'яток архітектури та історії. На їхню думку, така ініціатива позитивно відіб'ється і на культурному середовищі міста, і на його мешканцях. Покази вже відбулися в Харкові та Полтаві.

Дослідження проблеми у вигляді документального фільму дало змогу показати весь масштаб – гинуть старовинні замки, садиби, будинки, створені за проектами знакових архітекторів та інженерів, регулярно стають зруйнованими чи спаленими цінні витвори архітектури. Проводять неправильну (подекуди – варварську) реставрацію пам'яток архітектури, порушують новими забудовами межі ареалу міста, не дотримано або немає договорів із охорони архітектурної спадщини. Будинки навмисно доводять до знищення через недосконалість законів України. Проблема виросла не тільки в рамках конкретних міст, регіонів, а й в масштабах всієї країни.

50 експертів із 10 міст України в інтерв'ю висловлюють свої думки, дають оцінку ситуації, що склалася, шляхи її вирішення. Це, зокрема, представник громадської організації #SAVEANDRIYVSKIYUZVIZ Ольга Рутковська, заслужений архітектор України Руслан Кухаренко, директор Українського державного інституту культурної спадщини Ольга Пламеницька, реставратор Алі-

на Мигидюк та інші. Стрічка містить коментарі представників влади, зарубіжних експертів, а також активістів, архітекторів, реставраторів і чиновників із Харкова, Дніпра, Полтави, Одеси, Івано-Франківська, Львова та Ужгорода.

За задумом організаторів проекту, фільм має стати поштовхом до широкої дискусії про причини й засоби вирішення спільної для всіх міст проблеми – втрати історичних будівель, а іноді й цілих районів [7, 8].

Шалені темпи забудови хвилюють і львів'ян – торік місто вийшло на перше місце за темпами будівництва житла в Україні.

Голова Львівської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури Андрій Салюк вказує на «брутальну хамську поведінку» багатьох інвесторів та забудовників в історичному середовищі: «Вони зневажають і закони про охорону культурної спадщини, й самі пам'ятки, сприймаючи їх як старий брухт, який треба вивезти. Така поведінка призводить до руйнування історичного середовища та ландшафту». Проте є й позитивні зміни – громадськість сама бореться за право мати збережену культурну спадщину [9, 10].

Ось уже кілька років поспіль у Львові відбувається Всеукраїнська молодіжна акція «SOS – історична пам'ятка: досліджуємо та зберігаємо разом», яку організовує кафедра історії України та етнокомунікації Національного університету «Львівська політехніка» в партнерстві з Львівською міською радою, Всеукраїнською асоціацією викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» в рамках європейської мережі молодіжних історичних конкурсів EUSTORY.

Особливість акції в тому, що учасники – учні шкіл – віднаходять у населених пунктах пам'ятки історії та культури, які нагадують про події минулого та є цінними для місцевої громади, описують загальний вигляд пам'ятки, досліджують її історію, характеризують теперішній стан. Акцію спрямовано на усвідомлення учнівською молоддю цінностей історико-культурної спадщини місцевих громад, на стимулювання інтересу та дбайливого ставлення до її збереження; на розвиток партнерства молоді та громадськості у справі охорони та популяризації історико-культурної спадщини.

Також у Львові вже давно запроваджено штрафні санкції за самовільне встановлення мешканцями центральної частини міста пластикових склопакетів та заміну старих брам сучасними броньованими дверима [11, 12, 4].

На жаль, більшість господарів, вирішуючи дилему відреставрувати старовинне вікно у своїй оселі чи замінити його на енергоощадне, оберуть останнє. Це не лише завбачливо, але й у разі дешевше. Однак завжди можна знайти компроміс. Архітектор Володимир Гайдар наводить як можливий варіант практичне рішення країн Балтії – тамтешні мешканці історичних будівель залиша-

ють автентичне вікно, а за ним, з внутрішнього боку, облаштовують енергоощадний пакет [13].

Встановлення пластикових вікон на старих будівлях задля енергозбереження, розміщення терас із навісами замість облаштування зелених зон – проблеми не лише Львова, а й області. Тому, аби врятувати древню архітектуру Дрогобича, активісти розгорнули кампанію *#БерегТи*, в рамках якої в липні 2017-го року за підтримки Інституту «Республіка», Національного Демократичного Інституту (NDI) та за фінансової підтримки американського народу, наданої через Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) та Уряду Канади, було відкрито фотовиставку понад 50 світлин з однойменною назвою.

«Ми показали те, що може побачити кожен – фасади, які руйнуються, балкони, які можуть зникнути, ліпнину, яка відпадає. У буденності життя не звертаємо увагу на історію, яка навколо. А її треба побачити, щоб зберегти», – зазначила авторка експонатів, фотограф, волонтер ВІ «Активна Громада» Маша Тяжкун.

Водночас проект «БерегТи» має на меті не просто показати проблему, а спробувати активізувати громаду й владу для спільного її вирішення. Саме тому під час виставки було презентовано посібник «Інструментарій для громадян». У ньому чітко, покроково, розписано те, як громада може вирішувати ці питання: «Нам важливо, щоб кожен мешканець міста відчув свою причетність до архітектурної спадщини і робив посилено все можливе, щоб зберегти її», – пояснила координатор ВІ «Активна Громада», журналіст Марія Кульчицька [14].

Щоб привернути увагу до питання збереження історичної та архітектурної спадщини Івано-Франківська, голова громадської організації «Інтелект UA» Марії Козакевич у 2017 році створила у Facebook групу *#ФранківськЯкийТребаБерегти*, що згодом переросла в повноцінний рух.

Ідея реставрувати різьблені двері з'явилася, коли вигляд міста, яке пишається своєю старовинною архітектурою, почав різко змінюватися, бо входні двері старих будинків замінювали на пластикові чи металеві.

З ініціативи «Франківськ, який треба берегти» в Інтернеті регулярно почали з'являтися фотографії та історії про Івано-Франківськ, його архітектуру, зокрема фото окремих елементів – кованих сходів, вікон, плитки тощо. Так мешканці міста почали розуміти, що ті елементи архітектурних пам'яток, які піддаються природним впливам – ділянки намерзання, приєднання дахів до карниза тощо – зазнають найбільшого пошкодження. Також потерпають елементи, яких постійно торкаються людські руки й ноги: двері, вікна, сходи, кахлі.

Практичним кроком ініціативи стала реставрація саме старовинних дверей. Ідея та процес реставрації об'єднали команду професійних майстрів, які

люблять своє місто й хочуть зберегти його для нащадків: столярів, ковалів, майстрів вітражів, дизайнерів.

На перші відреставровані двері організатори отримали грант від Urban Space 100, а також невелику суму від підприємців, які працюють поруч. Решту дверей відреставрували за кошти меценатів, діаспори. Організатори руху наголошують на важливості співпраці з міською владою та фінансуванні з міського бюджету, адже завдяки децентралізації в міста є кошти й міська влада має бути зацікавленою у збереженні архітектурного його обличчя, оскільки це впливає і на туристичну, і на економічну привабливість.

Спілкуючись із громадянами, учасники ініціативи популяризують бережливе ставлення до архітектури міста, розповідають, як правильно поводитися в історичному середовищі.

Паралельно, для привернення уваги, спільно з місцевим виданням було організовано флешмоб – на тлі старовинних дверей фотографували відомих містян: письменників, бізнесменів, художників, громадських діячів, багатьох інших людей, яким не байдужа ця тема. Авторка ініціативи підкреслює, що саме це стало першим кроком до зміни ставлення суспільства – проблема таки існує.

За рік діяльності учасники ініціативи відреставрували 10 старовинних дверей та 17 вікон із вітражами. Зараз у команді працюють два фахових архітектори, які пишуть науково-реставраційні проекти та кошториси. Щоб зібрати гроші на реставрацію, команда проводить різноманітні події, акції, друкує листівки зі зображенням дверей, календарі, розробляє інформаційні стенди з практичними порадами, як доглядати за старовинними вікнами й дверима, створює соціальну рекламу на білбордах. Показовою була акція «Герої забутих будинків» у Палаці Потоцьких, коли організатори розмістили у вікнах портрети відомих людей, які гостювали або проживали у палаці в різний час. Акцію було спрямовано на привернення уваги до будинків-пам'яток архітектури, які перебувають в аварійному стані й потребують ремонтно-реставраційних робіт; спонукала франківців вивчати історію і з шаною ставитись до неї. Аби звернути увагу мешканців до збереження історичного спадку Івано-Франківська за громадської ініціативи «Франківськ, який треба берегти», біля Ратуші та на стометрівці було встановлено інформаційні стенди про архітектуру Івано-Франківська, її важливість як світової спадщини.

«Відчуваючи велику відповідальність перед майбутніми поколіннями, команда нашої ініціативи ставить собі за мету практичними кроками зберегти той архітектурний скарб, який ми отримали у спадок та надихнути містян цими позитивними прикладами берегти своє місто», – пишуть активісти на своїй офіційній сторінці.

У планах ініціативи – займатись не лише реставрацією дверей, а й вікон, ліпнини, кованих елементів, балконів, розпису. Одним із майбутніх проектів

руху є осучаснення краєзнавчого музею в міській Ратуші. Близько року учасники займалися підготовкою проекту на подачу фінансування від Євросоюзу, щоб отримати грант у програмі транскордонної співпраці. Вони підготували новий візуальний стиль Ратуші, логотип і візуалізацію сучасних внутрішніх приміщень, всіх комунікацій, які зараз взагалі відсутні. Це вентиляція, кондиціонери, система охорони, Wi-Fi, заміна вікон, нові санвузли та багато інших інфраструктурних речей, які вкрай потрібні. На переконання Марії Козакевич, музеї досить масштабно й ефектно можуть надати знання про історію. Тому виникає потреба міняти саму музейну систему, ставлення до відвідувачів.

Чимало мешканців Івано-Франківська вважають, що головною перемогою ініціативи, попри неоціненний внесок у збереження архітектурної спадщини України, стало те, що організаторам вдалося привити любов мешканців до рідного міста. «Якщо ти любиш місто у якому живеш, то берегтимеш його, – кажуть керівники руху. – Якщо тобі не байдуже, що довкола тебе, – ти почнеш робити практичні кроки, захочеш долучитися до добрих справ й ініціатив. Приємно, що й міська влада долучається». Очільники команди сподіваються, що спільними зусиллями можна буде розгорнути цю тенденцію в позитивний бік.

Також над відновленням унікальних старовинних пам'яток міста, зокрема дверей, карнизів та балконів, працює команда фахівців на чолі з митцем, художником, реставратором Романом Бончуком у рамках діяльності благодійного фонду Олександра Шевченка «Новий Івано-Франківськ» [15–21].

Варто зазначити, що охорони та збереження в Україні потребують не лише старовинні пам'ятки, а й більш нові, які теж належать до нашого культурного надбання.

«Іноді спадщину XIV-го століття простіше реставрувати, ніж XX-го», – таку думку висловила архітектор Євгенія Губкіна, яка є співкоординатором проекту «Баухаус – Запоріжжя».

Цей проект – певний підсумок багаторічної роботи експертів, активістів і просто небайдужих людей, які прагнуть відкрити для українців та міжнародної спільноти Шосте селище або Соцмісто – унікальний архітектурний об'єкт, спроектований у традиціях міжвоєнного модернізму, наближених до відомої німецької школи «Баухаус». У світі спадщина цього періоду охороняється і національними, і міжнародними інституціями, а у нас її статус досі лишається невизначеним.

«Сьогодні в Україні загалом постала проблема ставлення до модерністської спадщини – вона найчастіше не зберігається, адже не захищена законодавством, та й люди здебільшого не розуміють, що вона є цінною. Якщо не привертати увагу до цієї проблеми, ми залишимося без цілого пласту нашої історії», – наголошує Євгенія Губкіна.

У рамках проекту відбуваються фото- та художні виставки, семінари, конференції, зустрічі з міжнародними експертами: істориками, археологами тощо. «Загалом питання спадщини – це питання світової культурної дипломатії, – вважає Євгенія. – Спадщина є спільною, це те, що нас усіх об'єднує. І цей проект, який підтримує Міністерство закордонних справ Німеччини, є уособленням дипломатії на основі спадщини», – наголошує вона й підкреслює, що модернізм, з одного боку, унікальне, а з іншого, – універсальне явище.

І саме унікальність поєднана з універсальністю є критеріями для ЮНЕСКО щодо включення об'єкта до списку світової спадщини. За словами фахівця, цими рисами наділене й запорізьке Шосте селище. «Зараз, наприклад, до списку внесли архітектуру литовського Каунаса 1919–1939 років. Це містобудівний проект, а не окремий об'єкт, і з ним можна порівняти Соцмісто, – пояснює Євгенія Губкіна. – Містобудівні об'єкти дуже цікаві, адже демонструють, як тоді ставились до так званого „права на місто“, як виглядали суспільні відносини у просторі». Вона вважає, що суспільство має бути остаточним стейкхолдером, який скаже, що робити з цією архітектурою. А мета проекту – показати владі, що і мешканці міста, і міжнародні експерти вважають це спадщиною, яку треба зберігати і реставрувати» [22].

Представник Європейської асоціації з інтерпретації спадщини Тетяна Олійник, оцінюючи сучасні тренди збереження культурної спадщини в Європі, зазначає, що там уже потрошку відходять від позиції «суто захист і консервація». Зараз превалує тенденція до більшого залучення людей до інтерактиву зі спадщиною. Інтерпретація – це певний тип комунікації, який покликаний не просто дати інформацію про об'єкт чи подію, а викликати в людини певний емоційний зв'язок із цим об'єктом. Відбувається занурення людини, щоб вона відчула атмосферу [13].

Такий інноваційний підхід і його якнайкраще втілення планують реалізувати на Закарпатті, де розміщено кілька історичних комплексів замкової архітектури. Так, 7 грудня 2017-го року в Ужгороді обговорили створення цифрової моделі для унікального надбаня Закарпаття. Застосування дрон-технологій і віртуальної та доповненої реальності має низку переваг у порівнянні з фотоілюстраціями. Завдяки можливості обертати й зумувати (наближати) модель, складається реалістична картина форми та розміру замку. Ця технологія створює динамічну форму архітектурного об'єкта та надає можливість якісно нової презентації на висококонкуретних туристичних ринках світу.

Організаторами заходу стали Агенція регіонального розвитку Закарпатської області у партнерстві з проектом «Креативні індустрії територій».

«Ціль використання такої моделі – можливість візуального огляду будівлі з усіх боків; фіксування розмірів будівель; обмірювальні роботи; оцінка загального стану будівлі; планування реконструкції/монтажу конструкцій; також мо-

жливість використання проекту в освітніх цілях для школярів України та Європи» – прокоментував розробник сценарію проекту, голова ГО «Культурна платформа Закарпаття» Євген Забаріло. Він також наголосив, що це проект про те, хто ми у глобальному світі, який вже переходить у цифрову реальність. Це більше, ніж просто науково-технологічна робота. «Ми збираємося віднайти ключі від замків і їх замків, щоб споруди знову оживили своєю атмосферою територію. Плануємо оцифрувати всі замки краю, але стартуємо саме з Ужгородського».

Співзасновник лабораторії VR і AR «Sensorama Lab», автор проекту «Чорнобиль 360» Кирило Покутний зауважує, що це робота, в основу якої закладено не тільки матеріальну вигоду, а дещо більше. Це непоганий вклад у майбутнє, зокрема в освіту та промоцію краю. Але без системної підтримки у ланцюгу «ініціатори – виконавці – бізнес – влада» проект не матиме належного масштабу втілення.

«Ми знаходимося на старті проекту створення цифрових моделей і формування основи цифрової трансформації цього об'єкта в майбутнє. Наша команда використовує технології сканування об'єктів дронами для відтворення детальних структур, розмірів, фіксації поточного стану об'єкту, щоб працювати з цим як наступне покоління медіа-носіїв», – наголосив Валерій Яковенко, співзасновник компанії DroneUA з Києва.

Отже, Закарпатська область стала інноваційно-технологічним першопрохідцем. Також на Закарпатті відбувся перший в Україні технологічно-мистецький фестиваль Dronevar. Застосування дрон-технологій, віртуальної та доповненої реальності – це інструмент, що осучаснює формати збереження культурної спадщини для розвитку туризму, створює освітній продукт [23–25].

У тому, що більше уваги потрібно приділяти саме архітектурним пам'яткам, переконаний і археолог Антон Панікарський. Він наголошує на тому, що навіть на сторінках закордонних паспортів зображено артефакти [26].

Популяризувати українські архітектурні об'єкти для світу покликані й *Свята замків* – заходи, що мають на меті не лише донести до населення важливість збереження старовинних замків, а й покращити туристичну привабливість регіону та утримувати пам'ятки оборонної архітектури в належному стані.

З 2016-го року Свята замків відбуваються на об'єктах історико-архітектурної спадщини в районах Тернопільській області. Саме тут зосереджено найбільше в Україні замків (36), палаців та історичних фортифікаційних споруд, а це спільна історія багатьох народів – польського, чеського, румунського, єврейського.

«Для нас дуже важливо, – каже ініціатор заходів, голова облдержадміністрації Степан Барна, – щоб наше надбання ми максимально популяризували і для світу, й безпосередньо для жителів області. Також на Тернопільщині зали-

шилися десятки ландшафтно-природних центрів, які можуть створювати цікаві можливості для пізнання й відпочинку людей з України та світу».

Серед іншого, метою організаторів Свят замків є проводити хоч мінімальну консервацію споруд. Зокрема, учасники заходів підмуровують проблемні ділянки, закріплюють каміння, щоб воно не обвалювалося, за потреби накривають його плитами для стоку води.

Головний спеціаліст відділу культури та охорони культурної спадщини управління культури ТОДА Ярослав Пелехатий наголошує, що принаймні у 8 замках, які перебувають у віданні Міністерства культури і на балансі Національного заповідника «Замки Тернопілля», потрібно провести консерваційні роботи, адже будівельні суміші за сотні років уже вивітрилися, є вивали цегли, каменю. Консервація необхідна для запобігання подальшому руйнуванню і задля безпеки.

Свята замків привертають увагу місцевих мешканців, туристів (їх на святкування приїжджає близько 20 тис.) до нашої спадщини, відкривають для сучасників забуті сторінки історії та культури, дають новий імпульс розвитку туризму на цій території [26–29].

Із 2016-го року в рамках проекту ЄС COMUS (Community-led Urban Strategies in Historic Towns – «Урбаністичні стратегії в історичних містах, скеровані громадою») привабливішими для туристів стали ще три українських міста – Жовква, Луцьк і Прилуки. Тут місцеві громади за підтримки влади відроджують «для активного життя» старовинні храми та палаци, перетворені за радянських часів на склади або зерносховища, таким чином повертаючи місцевим жителям історію родин, міст та цілої України.

Заступник міського голови Прилук Тетяна Фесенко зазначає: «На превеликий жаль, попри те, що наше місто фактично має тисячолітню історію, дуже багато міських пам'яток було втрачено. Втрачати ще наявні пам'ятки ми просто не маємо права! Тому передусім хочемо привернути увагу громадськості нашого міста».

Мешканці Жовкви, що на Львівщині, у рамках проекту впорядкували територію історичного середмістя, збудованого в ренесансному стилі у XVIII столітті; громада Луцька після консультацій з науковцями вирішила реставрувати кам'яницю XVII століття на площі Ринок, в якій розташовано аптеку-музей. Також у планах містян – реставрації старої Ратуші й створення там мистецького центру [6].

Олицький костел і замок Радзивілів (Волинська обл.) – об'єкти історичної спадщини і українського, й польського народів. Спільна робота над відновленням визначної архітектурної пам'ятки – Олицького костелу – об'єднала польську та українську сторони ще в 2013 році, коли цей надзвичайно цінний історичний об'єкт, який свого часу називали українським Версалем, тоді був

напіврозваленим. Зараз у ньому проводять реставраційні роботи, які повністю фінансує Польща. Важливість такої ініціативи полягає у відкритті України як країни з хорошим туристичним потенціалом і величними об'єктами для вивчення історії [30].

Такі ініціативи, коли завдяки підтримці ЄС громади намагаються навіть руїни перетворити на центри просвіти або культури, щоб відновити тяглість історії, зробити так, щоб вона «ожила», не поодинокі. Безумовно, вони впливають і на культурну, й на інші сфери життя українців, вчать мешканців та бізнес відповідальніше ставитись до старих будівель, наслідувати досвід європейських країн.

Важливо зазначити, що в червні 2016-го року Європейська комісія ухвалила нову «Стратегію міжнародних культурних відносин», завдання якої – заохочувати співпрацю між ЄС і країнами-партнерами. Європейські фахівці вважають, що культура як інструмент налагодження контактів між інтелектуалами та творчими людьми різних країн має зміцнювати взаємне порозуміння між народами. Не менш важливе завдання культури – її здатність відкривати історію держав і народів як історію взаємин. У цьому контексті нового змісту набуває, наприклад, згадана вище програма COMUS, яка передбачає співпрацю Євросоюзу і держав-учасниць «Східного партнерства» задля відродження або ж відновлення пам'яток історії та культури.

Експерт Ради Європи Філіп Стейн наголошує, що проблема збереження і розвитку історичного середовища для європейських міст залишається актуальною, навіть попри те, що і національні законодавства країн-членів Євросоюзу, і міжнародні акти з підтримки історичного середовища не дозволяють руйнувати старовинні квартали або добудовувати горішні поверхи у середньовічні садиби [6].

Аналіз досвіду країн Європи у сфері збереження культурної спадщини допоможе визначити основні проблеми галузі охорони культурного надбання в Україні, а також методи їх вирішення [32].

Історик Анна Романенко, яка з 2009-го року мешкає за кордоном, ділиться враженнями щодо збереження архітектурних пам'яток у Франції та Німеччині – обидві держави пильно стежить за збереженням пам'яток.

У Німеччині в Регенсбурзі розташовано Європейський центр світової організації, яка об'єднує міста світової культурної спадщини. Ця організація має досвід відновлення культурної та історичної спадщини на користь громади і для того, щоб зробити міста привабливими для туристів. У 2016-му році організація стала партнером проекту «Відродження історичних міст», який здійснювала Рада Європи і Європейський союз у країнах «Східного партнерства», зокрема й в Україні.

Для французів властиве трепетне ставлення до своєї історії та всього, що про неї свідчить – поняття «культурна спадщина» дорівнює поняттю «Батьківщина». Якщо, наприклад, господар особняка, що перебуває в зоні, яка суворо охороняється, вирішив перефарбувати віконниці, він повинен звернутися по дозвіл до французького архітектора будівель. Власникові пропонують на вибір три кольори і дають дозвіл тільки на них. Звичайно, це ускладнює життя, але це необхідно, і це виконується. Якщо власник порушує закон – влада просить повернути все в початковий стан. Інакше порушника чекають штраф чи навіть тюремне ув'язнення.

Старанних приватників держава підтримує – дає субсидії на реставрацію аж до 40 % вартості робіт. Крім того, існують і податкові пільги.

Якщо пам'ятник у Франції являє національний інтерес, його вносять до реєстру культурної спадщини і називають класифікованим. Якщо він є значущим на регіональному рівні, то реєструється в додатковому описі. Щодо класифікованих пам'ятників, природно, застосовуються більш суворі заходи з охорони та збереження, ніж до будівель, внесених до опису. Крім того, законодавство вводить особливі охоронні зони, які гарантують захист навколишньої території, що в радіусі 500 метрів від будь-якої пам'ятки, занесеної до реєстру або додаткового опису.

Серед проблем Анна Романенко виділяє те, що частина старовинних особняків стоїть у запустінні: люди отримали їх у спадок, але набути права успадкування не можуть: для цього потрібно заплатити 60 % вартості будинку як податок. При ціні особняка в 500–600 тисяч євро це мало кому під силу. Тому люди беруть кредити, щоб потім продати будинок і повернути кредит, але поки цей процес іде, будинки старіють. Та свідомого доведення будинку до стану руїни, щоб потім його знести і на цьому місці побудувати торговий центр – такого немає», – зазначає історик.

Досвід європейських країн для України – безцінний, адже культурна спадщина Європи приносить колосальний дохід туристичній Євросоюз (від 335 до 415 мільярдів євро) і надає від 9 до 15,2 мільйонів робочих місць.

Підписання Україною Угоди про асоціацію з ЄС – це можливість широкого співробітництва у культурній сфері, а саме – в розв'язанні проблем збереження та оцінки культурної та історичної спадщини. Низка програм («Еразмус +», «Геркулес», «Креативна Європа» та інші) дадуть Україні можливість залучитися до європейських стандартів справи охорони та використання пам'яток історії та культури [33, 34].

Одним із напрямів роботи Українського центру культурних досліджень у 2018-му році буде ініціювання проектів, які сприятимуть подальшому культурно-економічному розвитку територій.

Таким проектом є, зокрема, «Малі міста – великі враження», в рамках якого шляхом проведення відкритого конкурсу було відібрано 8 зі 158 об'єднаних територіальних громад або малих міст, для впровадження пілотних культурних стартапів, що пов'язані з культурною спадщиною, а реалізація яких надасть поштовх для подальшого культурно-економічного розвитку територій.

Виконавчий директор Асоціації міст України Олександр Слобожан зазначив, що цей конкурс привернув увагу до стану об'єктів культурної спадщини по всій країні. Він переконаний, що це стане стимулом для відновлення замків та палаців, започаткування нових фестивалів та інших культурних проектів. Реалізація місцевих ініціатив у сфері культури надасть позитивного іміджу містам та ОТГ, підвищить туристичну привабливість територій. Будуть створені умови для розвитку бізнесу та залучення інвестицій [34–36].

Важливим кроком у напрямку змін у царині охорони культурної історичної спадщини в Україні стала угода про створення мережі захисників культурної спадщини, підписана в 2017 році представниками громад Львова, Чернігова, Чернівців, Києва та Одеси. Голова Громадської ради при Міністерстві культури Богдан Кожушко підкреслив, що ідея об'єднання громад основних історичних міст підтримується на рівні Міністерства, адже в цих містах зосереджено найбільшу кількість пам'яток культури, збереження яких потребує спільних зусиль громад за допомогою і центральних органів влади. Він додав, що актуальним є питання номінування нових пам'яток культури до списку ЮНЕСКО [37].

Загалом в Україні налічується 130 тисяч пам'яток культури, однак інвентаризовано лише 52%, у Державний реєстр нерухомих культурних пам'яток занесено всього 7,3%.

План переходу до оновленого електронного обліку пам'яток культури, що міститиме всю інформацію, необхідну для прийняття рішення стосовного, обговорили експерти на прес-брифінгу 15 лютого 2018-го року в Українському кризовому медіа-центрі. Це – перший крок до впровадження системних змін у сфері охорони культурних пам'яток, який змінить, у тому числі, розуміння культурної спадщини держави в цілому.

Звісно, інформації, яка на сьогоднішній день є у державному реєстрі, недостатньо для прийняття будь-яких рішень стосовно конкретних об'єктів. Саме тому пілотне впровадження вище описаної моделі заплановане у кількох регіонах уже на поточний рік.

Народний депутат Микола Княжицький наголошує на величезній необхідності підкріплення законодавчих змін просвітницькою роботою серед населення. «Суспільство повинно уявляти для себе, що таке культурна спадщина. Важливо, щоб Міністерство культури видавало популярну літературу з переліком пам'яток та розповіддю про них, щоб для громади це було не щось абстрактне», – пояснив він [26].

Також наприкінці лютого 2018-го року Кабінет Міністрів України зареєстрував у Верховній Раді України проект закону про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини у сфері охорони культурної спадщини. Він передбачає штраф до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі за умисне знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини чи їх частин. З 1 січня 2019 року постановою Кабміну вся проектна документація на нове будівництво в історично населених місцях має розроблятися виключно відповідно до історико-архітектурних опорних планів [33].

Питання збереження архітектурної спадщини України було й залишається на часі. Дбайливе ставлення до кожної пам'ятки, збереження її автентики, яке пропагується в усіх країнах Європи, має стати нормою і для українців. Наприкінці 2013-го року Україна ратифікувала Європейську конвенцію під назвою «Про цінність культурної історичної спадщини», або «Конвенція Фару». Згідно з цією конвенцією, кожна країна, кожна громада і кожна людина несуть відповідальність за ту культурну та історичну спадщину, яка є на їхній території.

Олександр Буценко, директор київської неурядової організації – центру розвитку «Демократія через культуру» – переконаний, що дбайливе ставлення до культурної спадщини об'єднує громадян, оскільки це справді спільний здобуток. Про це йдеться і в багатьох планах дій Ради Європи і Європейського союзу на наступні роки. Експерт наголошує: «Тема для України є надзвичайно актуальною, адже це – важливий ресурс у розвитку громад і міст, майбутнє, яке зробить нас незалежними й цікавими для всього світу» [34].

Універсальною підказкою слугує вислів колишнього головного архітектора Барселони, співзасновника Інституту передової архітектури Каталонії (ІААС) Вісента Гвалларта, який наголошує, що найкращим способом зберегти спадщину є примножити її.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бубнюк Д. Минуле для майбутнього: яким буде рік культурної спадщини [Електронний ресурс] / Дарина Бубнюк. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: https://lb.ua/culture/2018/02/02/388911_minule_maybutnogo_yakim_bude_rik.html (дата звернення: 30.03.2018). – Назва з екрана.
2. Міжсекторальний круглий стіл «Європейський та український рік культурної спадщини 2018» [Електронний ресурс] // Київський офіс Інституту Кеннана : [сайт]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://kennankyiv.org/2018/01/30/round-table_cultural-heritage-year-eu/ (дата звернення: 30.03.2018). – Назва з екрана.
3. Міжсекторальний круглий стіл Європейський рік культурної спадщини [Електронний ресурс] // Креативна Європа : [сайт]. – Режим доступу: <http://creativeeurope.in.ua/uk/node/322> (дата звернення: 30.03.2018). – Назва з екрана.
4. Мостова Н. #ФранківськЯкийТребаБерегти [Електронний ресурс] / Наталя Мостова. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://gkpress.if.ua/frankivskyakujtrebaberegy/> (дата звернення: 30.03.2018). – Назва з екрана.
5. Мороз М. Що чекати від європейського року культурної спадщини в Україні? [Електронний ресурс] / Міла Мороз. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <https://hromadskeradio.org/programs/rankova-hvylya/shcho-chekaty-vid-yevropeyskogo-roku-kulturnoyi-spadshchyny-v-ukrayini> (дата звернення: 30.03.2018). – Назва з екрана.
6. Костюк Б. В Україні громади за підтримки ЄС відновлюють пам'ятки історії та культури [Електронний ресурс] / Богдана Костюк. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/27898643.html> (дата звернення: 30.03.2018). – Назва з екрана.
7. У Києві покажуть фільм про зникнення архітектурних пам'яток. – Інформація [Електронний ресурс] // Укрінформ : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2412334-u-kievi-pokazut-film-pro-zniknenna-arhitekturnih-pamatok.html> (дата звернення: 30.03.2018). – Назва з екрана.
8. 2018 рік – «Рік охорони культурної спадщини в Україні». – Інформація [Електронний ресурс] // Обласний комунальний заклад «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини» [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://www.spadschina.kh.ua/2018.html> (дата звернення: 30.03.2018). – Назва з екрана.
9. Лиховид І. Вартові пам'яток // День. – 2018. – 22 бер.

10. Сапіга Н. Історична спадщина у Львові: пацієнт швидше мертвий, ніж живий [Електронний ресурс] / Надія Сапіга. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу:

https://zik.ua/news/2016/04/18/istorychna_spadshchyna_u_lvovi_patsiient_shvydshe_mertvyu_nizh_zhyvyu_691553 (дата звернення: 30.03.2018). – Назва з екрана.

11. Всеукраїнська акція «SOS – Історична пам'ятка: досліджуємо та зберігаємо разом – 2017» [Електронний ресурс] // Львівська політехніка / Портал можливостей [сайт]. – Текст. дані. – Режим доступу: <http://lp.edu.ua/opportunities/2016/vseukrayinska-akciya-sos-istorychna-pamyatka-doslidzhuyemo-ta-zberigayemo-razom> (дата звернення: 30.03.2018). – Назва з екрана.

12. Павлишин Н. Учні з цілої України говорили про збереження пам'яток: підсумки Всеукраїнської акції «SOS – історична пам'ятка» [Електронний ресурс] / Наталія Павлишин. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://lp.edu.ua/news/2017/uchni-z-ciloyi-ukrayiny-govoryly-pro-zberezhennya-pamyatok-pidsumky-vseukrayinskoji-akcii> (дата звернення: 30. 03. 2018). – Назва з екрана.

13. Що чекати від європейського року культурної спадщини в Україні? – Інформація [Електронний ресурс] // Громадське радіо : [сайт]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://hromadskeradio.org/programs/rankova-hvylya/shchochekaty-vid-yevropeyskogo-roku-kulturnoyi-spadshchyny-v-ukrayini> (дата звернення: 30. 03. 2018). – Назва з екрана.

14. Дрогобич, який треба #Берегти [Електронний ресурс] // Institute Respublica : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://inrespublica.org.ua/aktyvna-hromada/drogobych-yakuj-treba-beregty.html> (дата звернення: 30. 03. 2018). – Назва з екрана.

15. У франківській 110-літній пам'ятці показово реставрують автентичні двері. Проект реалізує ініціатива «ФранківськЯкийТребаБерегти» за грантової підтримки Urban Space 100. – Інформація [Електронний ресурс] // Тримай KURS : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: http://kurs.if.ua/news/u_frankivskiy_110litniy_pamyatti_pokazovo_restavruyut_avtentichni_dveri_foto_47623.html (дата звернення: 30.03. 2018). – Назва з екрана.

16. В Івано-Франківську жителі самостійно реставрують старовинні двері [Електронний ресурс] // Хмарочос : [сайт]. Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <https://hmarochos.kiev.ua/2018/02/01/v-ivano-frankivsku-zhiteli-samostiyno-restavruyut-starovinni-dveri/> (дата звернення: 30. 03. 2018). – Назва з екрана.

17. Куйбіда І. «Якщо ти любиш місто у якому живеш, то ти його бережеш», – Марія Козакевич [Електронний ресурс] / Ірина Куйбіда. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <https://westnews.com.ua/yakshho-ti-lyubish-misto-u->

yakomu-zhivesh-to-ti-yogo-berezhesh-mariya-kozakevich/ (дата звернення: 30. 03. 2018). – Назва з екрана.

18. Іванофранківцям показали, чому Івано-Франківськ треба берегти (відео). – Інформація [Електронний ресурс] // Firtka.if.ua: агенція новин : [сайт]. – Відео. – Режим доступу: <http://firtka.if.ua/blog/view/ivanofrankivcam-pokazali-comu-ivanofrankivsk-treba-beregti-video142287> (дата звернення: 30. 03. 2018). – Назва з екрана.

19. В Івано-Франківську реставрують автентичні двері [Електронний ресурс] // Місто : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <https://mi100.info/2018/01/25/v-ivano-frankivsku-restavruyut-avtentychni-dveri/> (дата звернення: 30. 03. 2018). – Назва з екрана.

20. Баран Л. На Палаці Потоцьких з'явилися обличчя забутих історичних героїв [Електронний ресурс] / Людмила Баран. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://www.galka.if.ua/na-palatsi-pototskih-z-yavilisya-oblichchya-zabutih-istorichnih-geroyiv-foto/> (дата звернення: 30. 03. 2018). – Назва з екрана.

21. Одне із основних завдань БФ Олександра Шевченка «Новий Івано-Франківськ» – збереження культурної спадщини міста [Електронний ресурс] // Firtka.if.ua: агенція новин : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: – Режим доступу: <http://firtka.if.ua/blog/view/odne-iz-osnovnih-zavdan-bf-oleksandra-sevcenka-novij-ivanofrankivsk-zberezenna-kulturnoi-spadcini-mista-foto143246> (дата звернення: 30. 03. 2018). – Назва з екрана.

22. Чала М. «Баухаус – Запоріжжя»: як берегти модерністську спадщину [Електронний ресурс] / Марія Чала. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://artukraine.com.ua/a/baukhaus---zaporizhzhya--yak-zberegiti-modernistsku-spadshchinu/> (дата звернення: 30. 03. 2018). – Назва з екрана.

23. В ОДА говорили про інноваційні підходи у збереженні історико-культурної спадщини [Електронний ресурс] // zaholovok.com.ua : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://zaholovok.com.ua/v-oda-govorili-pro-innovatsiini-pidkhodi-u-zberezhenni-istoriko-kulturnoji-spadshchini-zakarpattya> (дата звернення: 30. 03. 2018). – Назва з екрана.

24. Безпілотні технології – для збереження історико-культурної спадщини [Електронний ресурс] // Новини Закарпаття : [сайт]. Текст. дані. – Режим доступу: <http://novzak.uz.ua/news/bezpilotni-tehnologiyi-dlya-zberezhennya-istoryko-kulturnoyi-spadshchynu> (дата звернення: 30. 03. 2018). – Назва з екрана.

25. В Ужгороді хочуть запровадити моду на збереження культурної спадщини [Електронний ресурс] // Закарпаття он-лайн : [сайт]. – Текст. і відео. – Режим доступу: <http://zakarpattya.net.ua/News/167447-V-Uzhhorodi-khochut-zaprovadyty-modu-na-zberezhennia-kulturnoi-spadshchynu-VIDEO> (дата звернення: 30. 03. 2018). – Назва з екрана.

26. Потрібно розробити системний план заходів щодо збереження культурної спадщини в Україні – експерти [Електронний ресурс] // Ukraine Crisis Media Center : [сайт]. – Текс. дані. – Режим доступу: <http://uacrisis.org/ua/64509-zberezhennya-kulturnoyi-spadshhynu> (дата звернення: 30.03.2018). – Назва з екрана.

27. Вацик А. На Тернопільщині вдаються до нестандартних рішень, щоб врятувати середньовічні замки [Електронний ресурс] / Андрій Вацик. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/ternopil/1447068-na-ternopilschini-vdayutsya-do-nestandardnih-rishen-schob-vryatuvati-serednovichni-zamki.html> (дата звернення: 30.03.2018). – Назва з екрана.

28. На Тернопільщині проведуть Свята замків [Електронний ресурс] // 20 хвилин : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <https://te.20minut.ua/Podii/na-ternopilschini-provedut-svyata-zamkiv-10488258.html> (дата звернення: 30.03.2018). – Назва з екрана.

29. На Тернопільщині Святом замку в Бережанах відкрили туристичний сезон [Електронний ресурс] // УНІАН : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/ternopil/1911756-na-ternopilschini-svyatom-zamku-v-berejanah-vidkrili-turistichniy-sezon-foto.html> (дата звернення: 30. 03. 2018). – Назва з екрана.

30. Ірина Констанкевич: Ми хочемо привернути увагу до пам'яток культури Волині [Електронний ресурс] // УКРОП : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://www.ukrop.com.ua/uk/news/regional/7109-irina-konstankevich-mi-khochemo-privernuti-uvagu-do-pamyatok-kulturi-volini> (дата звернення: 30.03.2018). – Назва з екрана.

31. Баланюк Ю. Європейський та український досвід збереження культурної спадщини [Електронний ресурс] / Юліана Баланюк. – Текст. дані. – Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/1275> (дата звернення: 30. 03. 2018). – Назва з екрана.

32. Можейко І. Французький досвід охорони культурної спадщини [Електронний ресурс] / Інна Можейко. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://www.slk.kh.ua/multimedia/articles/ukrayina-%E2%80%94-yes/francuzkij-dosvid-oxoroni-kulturnoyi-spadshchini.html> (дата звернення: 30. 03. 2018). – Назва з екрана.

33. Щур М. «Дуже важливо зараз вкладати кошти у відновлення культурної спадщини в Україні» – Буценко [Електронний ресурс] / Марія Щур. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/27912573.html> (дата звернення: 30. 03. 2018). – Назва з екрана.

34. Два проекти з Львівщини дійшли до фіналу конкурсу «Малі міста – великі враження» [Електронний ресурс] // Дивись INFO : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <https://dyvys.info/2018/01/22/dva-proekty-z-lvivshhynu->

dijshly-do-finalu-konkursu-mali-mista-velyki-vrazhennya/ (дата звернення: 30. 03. 2018). – Назва з екрана.

35. Застава М. В Івано-Франківську проголосили 2018 роком культурної спадщини [Електронний ресурс] / Максим Застава. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://www.galka.if.ua/v-ivano-frankivsku-progholosili-2018-rokom-kulturnoi-spadshhini/> (дата звернення: 30. 03. 2018). – Назва з екрана.

36. Підбито підсумки фіналу проекту «Малі міста – великі враження». – Інформація [Електронний ресурс] // Урядовий портал : [сайт]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/pidbito-pidsumki-finalu-proektu-mali-mista-veliki-vrazhennya> (дата звернення: 30. 03. 2018). – Назва з екрана.

37. Мороз М. Об'єднання заради збереження. Громади на захисті історичної спадщини [Електронний ресурс] / Марія Мороз. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-preshall/2346535-obednanna-zaradi-zberezenna-gromadi-na-zahisti-istoricnoi-spadsini.html> (дата звернення: 30. 03. 2018). – Назва з екрана.

Матеріал підготувала

М. Б. Лелик,
головний бібліограф
Інформцентру з питань
культури і мистецтва

Комп'ютерне опрацювання та редагування **І. Г. Піленко**

Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 1,13. Б/т. Зам. 36. Безплатно

НБУ імені Ярослава Мудрого, Київ–1, Грушевського, 1. Тел. 278–85–12